مێژووی درۆی ئایین

هەرکەس لەژیانیدا بەربەرەکانی بکات، رەنگەنەدۆڕێت

هەرکەس بەربەرەکانی نەکات، دۆڕاوە

نووسینی نادر فەتحی (شوانە)

بانەمەڕەی 2711ی کوردی

پێش گوتە:

ساڵانێکی دوور ودرێژە ئایینەکانی یەهوودی و مەسیحی و دواتریش ئیسلام، بەتایبەت لە سەدەکانی ناوەڕاستەوە مێژووی مرۆڤایەتییان بە خواست و بەگوێرەی بەرژەوەندیی خۆیان نووسیوە و کارلێکەرییەکی یەکجار زۆریان لەسەر مرۆڤ داناوە. زۆر لەمێژە بۆ ئێمەی مرۆڤ روونە ئەو ئایینانە بۆ سەلماندنی باوەڕ و بۆچوونەکانیان، گۆڕانکارییان بەسەر بەڵگە و نووسراوە مێژووییەکاندا هێناوە و بەساختەکاریی و بە پێچەوانە دەرخواردی مرۆڤیان داوە.

ئەگەر مرۆڤ بەوردی سەیری نووسراوە ئایینییەکان بکات، بۆی دەردەکەوێت کە لە باری دەروونییەوە ئاوێنەیەکە بۆ هەڵسوکەوتی مەلاکان و کەشیشەکان دژ بەمرۆڤ. زانست و وەڵامە لۆژیکە زانستییەکان سەبارەت بەدنیای دەوروبەر بەمەزنترین مەترسی لە بەرامبەر ئاییندا دەزانن. هەڵسوکەوت و مەبەستی مەلا و کەشیش و بەگشتی ئایین، ناڕازی ڕاگرتن و هەست بە بەختەوەر نەبوونی مرۆڤە. وشەی تاوان، تاوانبار، و خۆ بەتاوانبار زانین، هەست نەکردن بە مافی ژیانی سروشتی و ... وشەگەلی لەو چەشنەیان دۆزییەوە بۆ ئەوەی مرۆڤ لە بەرامبەر بۆچوونە زانستییەکاندا راگرن. لە روانگەی ئایینەوە مرۆڤ نابێ سەیری دەرەوە، بەڵکوو تەنیا سەیری دەروونی خۆی بکات! ئایین دژی ژیربوون و روونبوونەوەی مروڤ سەبارەت بە دیاردەکانە! لە روانگەی ئایینەوە، مرۆڤ دەبێ وەك نەزان چاو لە دەوروبەری بکات یا لەویش باشتر، ئیزنی چاو لێکردنی لێ زەوت بکرێ. مرۆڤیان وا بار هێناوە کە بەجێی ژیانی بەختەوەر، خوو بە ژیانی پڕ لە رەنج بگرێت و بە درێژایی ژیانی، خۆی تاوانبار بزانێ و هەست بە بەختەوەری نەکات و لە ترسی مردن و بۆ گەیشتن بە دنیای نادیاری ئەوان هەمیشە خۆی بە مەلا و کەشیش و ئایینەوە هەڵواسێ! بە بێ هیچ بناغەیەکی زانستی و لۆژیکی، مرۆڤیان وا ڕاهێناوە کە هێشتا چاوی بە دنیا نەکراوەتەوە دەبێ خۆی بەتاوانبار بزانێ و داوای لێبوردن لە خودا بکات! بەو تایبەتمەندییە

نەرینیانەی لە مرۆڤدا پێکیان هێناوە گەورەترین هەڵەکارییان سەبارەت بە مرۆڤایەتی بەڕێوەبردووە، بۆ ئەوەی ڕاستەقینەی ژیان و خۆشیی ژیان لە مرۆڤدا بکووژن و لێی زەوت بکەن! تەنیا و تەنیا بۆ بەهێز ڕاگرتن و درێژەپێدانی ژیانی چەپەڵی خۆیان و ئەربابانی خوێنمژیان و زۆردارانی کۆمەڵگا، لە هیچ کارێکی دژ بە مرۆڤ ناسڵمێنەوە.

دیارە بۆ مرۆڤێکی لاواز کە هێزی بڕیاردانی لە ژیاندا کز بێت، تەنانەت لە روانگەی زانستیشەوە سەلمێندراوە کە باوەڕپێکردن بە دیاردەیەك یا تئۆرییەك دەبێتە هۆی گەشانەوە و لەسەرپێ راوەستانی مرۆڤ. بۆ وێنە بەتازەیی مێتۆدێك بۆ چارەسەر کردنی نەخۆشییەکان، خۆ کز کردن یاخود وەلانانی جگرەکێشان دۆزراوەتەوە کە مرۆڤ بەهیپنۆتیزم و لەحاڵەتێکی تایبەتیدا باوەڕێکی تێدا پێکدێ، کە دەبێتەهۆی وەلانانی ئەو عادەتانە یا تەنانەت چارەسەرکردنی نەخۆشییەکان. جێی سەرسووڕمان ئەوەیە کە ئەو میتۆدانە بەڕاستی ئەزموونی ئەرێنیشیان دەبێ، بەمەرجێك کەسەکە خۆشی هاوکاریی بکات. هەر وەك هەموومان دەزانین ئەگەر مرۆڤ ئەو بارودۆخە نەسەلمێنێ و هاوکاری نەکات، هیچکات ئەو هیپنۆتیزمە کارلێکەریی نابێت. باوەڕ بەئایینیش هەر هەمان شتە. کەسێك لە ژیانیدا هێزی بڕیاردانی هەبی و بەچاوی کراوە سەیری دنیا بکات هیچکات مەلا و کەشیش و ئایین و ئیدئۆلۆژییەکانیتر ناتوانن بەلاڕێیدا ببەن و بۆ مەبەستەکانی خۆیان کەڵکی لێ وەربگرن.

ئەو نووسراوەیە، وەك دڵۆپە ئاوێکە بەسەر دنیایەك ئاوردا. بەڵکوو بتوانین بە لێکۆڵینەوەی زیاتر لەسەر ئەو بابەتە پەردە لەسەر یەکێک لە گەورەترین ساختەچێتییەکان و هەڵەکارییەکانی مێژووی مرۆڤایەتی هەڵبگرین. بەپشت بستن بە مێژووی راستەقینە، زۆربەی مرۆڤە پیرۆزەکانی ناو مێژوو پووچەڵ دەکرێنەوە و دەبینین کە نەتەنیا پیرۆز و متفەرك نەبوون بەڵکوو تەنانەت کڵاویان لەسەر خەڵکی ساکاری ئەودەم داناوەو تەنیا بۆ گەیشتن بە مەبەستەکانی خۆیان کەڵکیان لێوەرگرتوون. نەوەی نوێی ئێمە و بەتایبەت لاوانی کورد دەبێ ئەو هەلەیان بۆ هەڵکەوێ

بەپشت بەستن بە مێژووی رابردوو و راستەقینەی مرۆڤایەتی، خۆیان لەو درۆ و دەلەسانەی کە بە زۆریی بەسەر مێژوودا سەپێنراوە و بەناوی راستەقینەدەرخواردی خەڵک دراوە، رزگارِ بکەن.

ساڵیانی درێژە بەو تورِەهاتەیان چاوی مرۆڤیان وا چەواشە کردووە کە بەزەحمەت دەکرێ درۆ لە ڕاستەقینە جیا بکرێتەوە. ئەگەر بەو لێکۆڵین و پشکنینانە گەورەپیاوانی ئەوکاتی مێژوو ئێستا بەخوێڕی و درۆزن ناوئەبرێن و تەنیا پسدانێکی پڕ لەهەوا زیاتر نەبوون، جێی سەرشۆڕییە بۆ خۆیان و بۆ ئەو ئایینەی وا پشتیوانیان بووە. ئێمەش بەبێ ئەوەی بەزەییمان پێیان دابێ، رسوایان دەکەین. بەداخەوە فەرهەنگێکی درۆی پاڵەوان دروستکەریان لە چوارچێوەی ئاییندا بەسەر کۆمەڵگادا وا بڵاوکردۆتەوە کە چاوی زۆربەی مرۆڤیان پێ کوێر کردوە و لە جیاتی گرتنەبەری رێگای لۆژیکی و زانستی و راستەقینە و گەیشتن بە بەختەوەری، بەکوشتن و لەناوبردنی خۆشیی ژیان، رێگای بەدبەختی و باوەڕ بە جندۆکە و دێو و پاڵەوانی خەیاڵیان لەناو ژیانیاندا پەروەردە کردووە.

کاتێك "کارلی مەزن" (قەیسەری رۆم 800ی زایینی) بەپشتیوانی واتیکان چوارهەزار کەس لە باشترین مرۆڤەکانی "زاکسن" [ناوچەیەکی ئاڵمان] دەکووژێ، یا کاتێك بۆ تۆڵەسەندنەوەی دۆستێکی بەناوی "رۆلاند" 130 هەزار مرۆڤ، 130 هەزار ژیان لە "ئەبروو"دا (رووبارێکە لە ئیسپانیا) دەخنکێنێ، تەنیا و تەنیا دەتوانین نێوی سادیسمی لێ بنێن. بەڵام سەیر ئەوەیە مرۆڤێکی ئاوا خوێنمژ لە لایەن کلیسا و پیاوە ئایینییەکان و واتیکانەوە بە پاڵەوان و نموونەی ناو خەڵکیی دەناسرێ. کاتێك ئێمە ئەو کارەسات و رووداوانە لە رۆمانێکدا دەخوێنینەوە رەنگە تەنیا بۆ ئەوە بێ کە بەهەڵسەنگاندن لەگەڵ بارودۆخی ئێستای ژیانی خۆمان کەڵکی لێوەرگرین و هەوڵی ژیانی ئاشتی لەگەڵ دەر و جیرانەکانمانی پێ بدەین.

لە مێژووی وڵاتانی ئوروپاییدا هاتووە: "لەشەڕی خاچپەرەستەکاندا، واتە ئەو کاتەی کلیسای رۆم دژ بە موسوڵمانەکان لە ئورِشەلیم شاڵاویان

بۆ مەسیحییەکان بردبوو، کێشەیەکی گەورەیان لە باری ماڵییەوە هەبووە بۆ کۆکردنەوەی هێزی شەڕکەرلە ئوروپا و ناردنیان بەرەو ئورشەلیم." بەرپرسانی واتیکان ئەوکات فتوایانداوە: "ئەو مرۆڤانەی وا لە باری ماڵییەوە یارمەتیی ئەو هێرشە بکەن، خودا لە گوناهەکانیان خۆش دەبێ. تەنانەت ئەو مرۆڤانەی وا پارەی زیاتر بەکلیسا بدەن، خودا لەو گوناهانەی کە لە داهاتووشدا دەیکەن خۆش دەبێ و ئەگەر لەوەش زیاتر بدەن، گوناهی کەسوکار و خزمەکانیشیان دەبەخشرێ." من لێرەدا تەنیا پرسیارم ئەوەیە، ئایینێك کە بە پارە رێگا بۆ هەڵەکاری و کاری خراپ خۆش دەکات، ئایا دەبێ باوەڕی پێ بکرێت؟

دەتوانین بڵێین ئاسەوارناسیی لە بەینی دووهەمین و سێ هەمین شەڕی خاچپەرستەکان و لەوکاتەوە دەستی پێکردوە کە کەسێکی ئیسپانیایی بەناوی بنیامین توودێلا کە لە ساڵی 1160 بەسەفەر چووە ئیتالیا، یوونان، سوریە، میزۆپۆتامیا، ئێران و عەرەبستان و دوای 13 ساڵ گەراوە. لە تەواوی ئەو ماوەیەدا ئەمرۆشی لەگەڵ بێ، زۆربەی ئەو چالاکیانە و هەڵکۆڵینانەی سەبارەت بە ئاسەوارناسیی بەڕێوەچوون، لەژێر چاوەدێری کلیسا و واتیکاندا بووە کە نەکا شتێك بدۆزنەوە، بوونی ئایینی مەسیحی بخاتە مەترسییەوە.

دیارە بەربەرەکانی لەگەڵ بۆچوونێکی وا بەهێزی ئایینی کە ساڵیانی درێژە لە کۆمەڵگادا بانگاشەی بۆ دەکرێت و هەزاران کتێبی ئەستووری لەسەر نووسراوە و لە منداڵییەوە لە قوتابخانەکاندا دەرس دەدرێ و وەك دارێکی پیر، بنچکی لە زەوی رووەوە و لەهەموو ئەوانەش گرنگتر پشتیوانی حاکمان و زۆردارانی جیهانی کە بۆ بەرژەوەندی خۆیان بەچەکی ئایین مرۆڤیان لەژێر کۆنترۆڵی خۆیان گرتووە، زۆر کارێکی ساکار نییە. زانایان دەڵێن زۆربەی مرۆڤ لەژێر گوشاری کۆمەڵگا و دەوروبەریدا مەجبوور بەسەلماندنی دابونەریت و بۆچوونەکانی نێو کۆمەڵگا دەکرێن. مێشک و باوەڕ و بۆچوونەکانیان شکڵ دەگرن و لەتەمەنی 30 ساڵ بەولاوە زۆر دژوار دەبێ ئەو باوەڕانەیان لێ

بستێندرێتەوە. دیارە ئەوە نەتەنیا بۆ ئایین بەڵکوو بۆ هەموو ئیدیۆلۆژییەکانیتریش هەر ڕاستە. لێرەدا وەبیر قسەیەکی نیتچە دەکەومەوەکە دەڵێ: *" هەرگیز پێمخۆش نەبووە لەنێو کۆمەڵدا بدوێم. لەوە ترساوم کە نەکا خەڵکێک باوەڕم پێ بکەن یان ببنە لایەنگرم."*

دیارە بەنووسراوەیەکی کورتی ئاوا ناکرێ بەربەرەکانی دابونەریتێك بکرێ کە هەزاران ساڵە مرۆڤی لەژێر باڵی خۆی گرتووە و وەك مۆتەکە سواری کۆڵی بووە. بەڵام بۆ روونکردنەوەی راستەقینەی مێژوو، لانی کەم دەبێ بە شێوەیەك و لە جێگایەکەوە هەوڵ بۆ ئەو کارەبدرێت! ئەگەر پسپۆرانی مێژووناسیی لە ناوچەکانی خۆمان بوێرن و لەسەر ئایینی ئیسلام لێکۆڵینەوە بکەن، دڵنیام هەزار و یەك نارێکی تێدا دەبیننەوە. بەو هۆیەی لە وڵاتانی مەسیحی و بەتاییەت وڵاتە پێشکەوتووەکانی ئەورۆپا لەسەر ئەو بابەتانە باس دەکرێ و لێکۆڵینەوەی زانستی لەسەر کراوە، من لێرەدا چەند نموونەیەك سەبارەت بەو ساختەکارییانە کە تەنیا دڵۆپێك لە دەریایە، دەخەمە بەرچاوی خوێنەری کورد.

پووشپەڕی 2711ی کوردی

نادر فەتحی بۆکانی(شوانە) ئاڵمان

"جین هاروینوس" (1646-1729)ی فەرانسی وەك مامۆستای قوتابخانە لە پاریس کاری کردووە. لە ساڵی 1683وە بەرپرسی کتێبخانەی پاشایی فەرانسە بووە. بە مرۆڤێکی زۆر چالاک و پڕکار ناودار بووە. هەموو رۆژێك لە کاتژمێری چواری بەیانییەوە تا شەودرنگانێك کاری کردوە. لێکۆڵینەوەی لەسەر مێژووی مرۆڤ لە سەرەتاوە کردوە. جگە لە زانیاری و چالاکیی لە بواری ئایین، لە بوارەکانیتر وەك زماننانسیی و شوێنەوارناسیی و فەلسەفەی مێژوویی و سکەناسیی و... زۆر بەنێوبانگ بووە. ساڵی 1695 لەسەر رۆژی مردنی مەسیح کە لە مێژووی دنیای مەسیحدا تا ئەوکات بە رۆژی هەینی ناسرابوو، لێکۆڵینەوە دەکات و بۆی دەردەکەوێت کە ئەو رۆژە پێنج شەممە بووە نەك هەینی. کۆبوونەوەی مەسیحییەکان لە ساڵی 1687 سەبارەت بەو هەڵەیە، بووە هۆی کۆکردنەوەی نووسراوەکانی پێشوویان و بەیارمەتیی ماڵیی "لودویگ" شای سێزدەهەم سەرلەنوێ کتێبەکانیان چاپکردەوە، کە ئەوە هەلێکی باش بوو بۆ گۆڕانکاری هێنان و پێداچوونەوەبەسەر نووسراوەکاندا. ئەو کارە 28 ساڵی خایاند و لە ساڵی 1715 تەواو بوو.

"جین هاروینوس" لە ساڵی 1690دا، لە لاپەڕەی 81ی برووسکەیەکدا بەناوی:

Heiligen Chrysostomus an den Mönch Cäsar (Paris, 81 S.)

نووسیویە: زۆربەی کارە ئەنتیکەکانی نووسەرانی وەك: Cassiodor, Isidor von Sevilla, St. Justin Märtyrer و... سەدان ساڵ دواتر بە شێوەیەکی خەیاڵی و بە گۆڕانکارییەوە هەمدیسان نووسراونەتەوە و بڵاو کراونەتەوە. "جین هاروینوس" هەروەها لەو نووسراوەیەدا ئاماژەی بەوە کردووە کە لێکۆڵینەوەکانی نیشان دەدەن کە ئەو کارە لە سەدەی سێزدەوە

له لایەن کەشیشەکان و بە چاوەدێریی بەرپرسانی کلیساوە بەڕێوەچووە. ئەوان کاری کلاسیکی زۆربەی نووسەرانی ئەوکاتیان بەدەستکاریی کردن و نووسینی دووبارەیان، لە نێو ئورووپادا بڵاوکردۆتەوە. تەنانەت بۆ سەلماندنی بۆچوونەکانیان گۆڕانکارییان بەسەر کارە هونەرییەکان و سکە لێدراوەکان و ئەنتیکەکارەکانی ئەو کاتیشدا هێناوە. دیارە بەهۆی ئەو کارەوە دوژمنایەتیەکی زۆری لە لایەن بەرپرسانی کلیساوە لێکرا و چەند لە کارەکان و نووسراوەکانی لە لایەن پارلەمانی فەرانسەوە یاساخ کرا. بەڵام دواتر کتێبەکان و نووسراوەکانی لە لایەن دادگای شتراسبۆرگەوە ئازاد کران. لە ساڵی 1766، لە ئینگلیز یەك لە کارەکانی ئەو نووسەرە بەناوی "قسەکردن لەسەر رەخنەی کۆنەنووسەران":

Prolegomena ad censuram scriptorum veterum

لەچاپ درا. بەداخەوە لێکۆڵینەوەکانی ئەو پسپۆڕە بۆ ماوەیەکی زۆر لەبیرچوونەوە بەڵآم هیچکات نەیانتوانی نوسراوەکانی بۆ هەمیشە لەنێو بەرن.

"رۆبێرت باڵداوف" یەکێتر لەو پسپۆڕانەیە کە لەسەدەی بیستەمدا لە زانستگەی باسلی سویس وەك پرۆفیسۆر کاری کردوە و خۆی بە کارێکی مەزن بەناوی *Historie und Kritik* "مێژوو و رەخنە" ماندوو کردوە کە ساڵی 1902 لە لایپتزیکی ئاڵمان دراوەتەدەرێ. ئەو لەو کتێبەیدا لەسەر *Gesta Caroli magni* کەسەبارەت بەکردەوی کارڵی مەزن دەدوێ و لە لایەن کەشیشێك بەناوی "نۆتکێر" کە لەساڵێ 900 دوای زایین دەبێ نووسرابێ، لێکۆڵینەوەی کردوە و دوای بەوردی سەیرکردنی ئەو کتێبە بۆی روون دەبێتەوە کە لەو کتێبەدا وشە و چەمك و زاراوەی وا بکارهێندراوە کە لەباری کاتییەوە زۆر درەنگتر باو بوون. بە واتەیەکیتر، ئەو کتێبە دەبێ دواتر دەستی تێوەردرابێ و گۆڕانکارییان بەسەردا هێنابێ. لە بەرگی دووهەمی ئەو کتێبەدا کە"رۆبێرت باڵداوف" لەساڵی 1903 دایەدەرێ، کارە ئەدەبییەکان و شیعرە یوونانی و رۆمییەکان دەخاتەژێر لێکۆڵینەوەو بەسەرسووڕماویەوە بۆی روون دەبێتەوە کە زۆربەی ئەو کارە ئەدەبییانە دەستکاریی کراون و وشەو چەمکی نۆیان هاتۆتە نێوەوە.

سێهەمین کەس کە لەو چەشن لێکۆڵینەوانەی کردوەکەسێکەبەناوی "ویلهێلم کام مایەر". لە نێوان ساڵەکانی 1890 تا 1900، لەدایکبووە. لە

شاری توورینگێنی ئاڵمان مامۆستای قوتابخانە بووە. لەسەر بەڵگەو نووسراوەکانی سەدەی ناوەڕاست لێکۆڵینەوەی کردوە. بە بڕوای ئەو، هەر نووسراوە یاخود بەڵگەیەك دەبی لانی کەم چوار تایبەتمەندی هەبێ بۆ ئەوەی بەبەڵگەبناسرێ. تایبەتمەندیی ئەو بەڵگانەیاخود نووسراوانە بریتین لە:

1. **"لەسەر چی نووسراوە؟"**
2. **"لە لایەن کێوە نووسراوە؟"**
3. **"کەی نووسراوە؟"**
4. **"لە کوێ نووسراوە"**

ئەو بۆی دەردەکەوێ کە ئەگەرچی لە ساڵەکانی 1100 بەولاوە زانستی بیرکاری زۆر بەباشی کەڵکی لێوەرگیراوە و بۆ ئەو بۆچوونە بەڵگە زۆرن، بەڵام زۆربەی بەڵگە ئایینیەکانی سەدەی ناوەڕاست رێکەوتی تەواویان پێوەنییە، یاخود تەنیا ئاماژە بەساڵ یا سەدە کراوە و ئەو تایبەتمەندییانەی بەڵگەکان دەبێ هەیانبێ، هیچی لەبەر چاو نەگیراون و هەر لەگۆترەو بە بێ ئەوەی سەلماندرابێ، دەرخواردی خەڵکییان داوە. ئەو چەشن بەڵگانە لە باری یاساییەوە بێ کەڵکن.

"بروونۆ کرووش" یەك لە پسپۆڕانی بەتوانای دیکەیەکە بۆ وێنە لە نووسراوەی *fränkischen Diplomatik* (1938, S. 56) دا لەسەر لێکۆڵینەوەی بەڵگەی مێژوویی بەسەرسووڕماویەوە بۆی روون دەبێتەوەکە لەو کتێبەدا لە جێگای جۆراوجۆردا وشەکان چاپ نەکراون و جێگا بۆ دواتر نووسینی وشەی پێویست خاڵی هێشتراونەتەوە. ئەو دەڵێ لەماوەی چەند ساڵ پشکنینی سەبارەت بە بەڵگەئایینیەکان ژمارەیەکی یەکجار زۆر هەڵە و نا ڕێکوپێکی و گۆڕانکاریی و ... دۆزیوەتەوە.

لێرەدا رەنگەبۆ خوێنەر ئەو پرسیارە بێتە پێش ئەو هەموو بەڵگە گۆڕدراوانە کە بە تەکنیکی سەردەمییانە بە ساکاری رەسەن نەبوونیان دەسەلمێندرێ، چ مانایەکی دەبێ هەبووبێ جگە لەوەی تەنیا مەبەستیان دەستێوەردان و پێچەوانەکردنەوەی مێژوو و بەلارێدا بردنی مرۆڤ نەبووبێ. بەداخەوە لێکۆڵینەوەی زۆربەی ئەو پسپۆڕانە لە هەموو بوارەکاندا تەنیا ئەوە دەسەلمێنێ کە ئایینییەکان بۆ گەیشتن بە مەبەستەکانی

خۆیان بە تەواوی هێزەوە دەستکاری و گۆڕانکاریان بەسەر مێژوودا هێناوە.

ئەگەر مرۆڤ بە وردی سەیری کتێبە ئایینیەکان بکات بۆی دەردەکەوێ کەهێندە کەسایەتی پیرۆزی ئایینیی و پاڵەوان و شەهیدیان خوڵقاندووە کە لە کتێبخانەیەکی گەورەدا جێیان نابێتەوە. سەبارەت بە مێژووی کەسایەتییەکی مەسیحی بەناوی "Pius I" بەشێوەی فانتازی و خەیاڵی لەکتێبی "مێژووی کلیسا VI, 23"دا ئاوا هاتووە:

"21 سکرتێر، واتە نووسەر بۆ نووسینەوەی وتەکانی "Pius I" هاوکاریان کردووە. ئەو 21 کەسە بەسەر سێ نۆبەدا دابەشکران و هەر کامیان بۆ ماوەی هەشت کاتژمێر کاریان دەکرد، و کەسایەتییە ئایینییەکە بەبێ پسانەوە و خەوتن و پشوودان، بەردەوام دواوە، ئەو نووسەرانەش وتەکانیان نووسیوەتەوە! نووسراوەکان بریتین لە شەش هەزار کتێب کە لە وانە یەکیان "ئینجیل"ە. نۆبەی کاریان بەو شێوەیە بوو: "هەشت کاتژمێری بەیانی 7 گەنج، 8 کاتژمێری ئێوار7 پیاوی بەئەزموون و 8 کاتژمێری شەوانەش 7 کچی باکرە هاوکارییان کردوە" (دیارە کچەکان بۆ شەوکار). ئەو سێ گرووپە کەسییە هەموویان ئەو وتانەی وا پیاوی ئایینی فەرموویە، نووسیویانەتەوە. جا دیار نییە بۆ چی بۆ نووسینەوە بە 7 کەس پێویست بووە، کاتێك هەموویان پێکەوە دەبێ هەر شتێکیان نووسیبێتەوە!؟"

ئەو پاڵەوانە خەیاڵییە کەبە پێی گێڕاوەکان دەبێ 157 ساڵ دوای زایین مردبێت، روون بۆتەوە کە لە ساڵی 1460 دوای زایین لەلایەن پاپای کاتییەوە "Pius II" "هاتۆتە ناو مێژووی دنیای مەسیحەوە.

تەنانەت سەبارەت بە یەکەمین بەڵگەکان بۆ سەلماندنی ئایینی مەسیحی هیچ بەڵگەیەکی بایەخدار بوونی نییە جگە لەوەی کە دەگێڕدرێتەوە گوایە پیاوێکی ئایینی و قەشەی کلیسای سووریە بە ناوی "ئیگناتیوس" لە ساڵی 110ی زایینی بەدەستبەسراویی بۆ رۆم هێنراوە کە لەوێ بە تاوانی باوەڕی بەعیسا و ئایینی مەسیح بکووژرێ. گۆیا لە رێگا ئیزنی پێدراوە کە پیاوە ئایینیەکانی تر ببینێ. لە رێگای سووریەوە تا رۆم 7 برووسکە و نووسراوە لەخۆی بەجێ دەهێڵێ! دەبێ لەو نووسراوە و برووسکانە شەشیانی لە ئاسیای بچووك و یەکیشیانی بە قەشەیەک بەناوی "پۆلیکارپ" دابێ! ئەو برووسکانە تەنیا و یەکەم بەڵگەکانی ئایینی مەسیحییە بۆ 200 ساڵی سەرەتای زایین. لەو بارودۆخە سەیرتر کە مرۆڤ تەنیا پێکەنینی

پێی دێ، ناوەڕۆکی بڕووسکەکانە. بە زمانێکی ناتەواو و بێسەروبن کە 210 ساڵ دواتریش پێداچوونەوەی بەسەردا هاتۆتەوە و هێندێک ڕێکوپێك کراوە، باس لە چوارخاچدانی عیسا کراوە و لەوێدا باسی "مرێم" دایکی عیسا کراوە کە دەبێ لەخودا زگی پڕ بووبێت. سەرجەمی ئەو بڕووسکانە هیچ بەڵگەیەکی مێژوویی و زانستی بۆ مرۆڤیان پێ نییە.
بەتایبەت لە ئورووپا سەرجەم نووسینی مێژووی ئەو وڵاتانە لە سەدەی ناوەڕاستەوە لە دەست پیاوە ئایینیەکاندا بووە. لێکۆڵینەوە و دۆزین لەسەر تەواوی ئەو بەڵگانەی کە لە سەدەی ناوەڕاستەوە نووسراون، کارێکی هەمەلایانەیە و لە توانای تاکدا نییە. تەنیا بۆ ڕاکێشانی سرنجی خۆێنەر من بەچەند نموونەیەك ئاماژە دەکەم.

رۆزویتای خەڵکی " گیندرزهایم "، خوشکێکی ئایینیی ئاڵمانی

رۆزویتا یاخود "Hrotsuit " کە لەکاتی کۆندا بەو ناوە ناوبانگی هەبووە،(973-935) خوشکێکی ئایینیی کلیسای "گیندرزهایم" بووە لە نیزیکی شاری "براونشوایگ"ی ئاڵمان ژیاوە. وەك یەکەم ژنی شاعیری ئاڵمانی ناسراوە و لە سەدەی ناوەڕاستدا بە زمانی لاتینی شیعرەکان و دراماکانی خۆی بڵاوکردۆتەوە. سەبارەت بە چۆنیەتی ژیانی رۆزویتا هیچ بەڵگەیەک جگە لە نووسراوەکانی بەزمانی لاتینی لە دەستدا نییە.

رۆزویتا لە دراماکانیدا ئاماژەی بەچەند رووداو کردوە کە باس لێکردنی بۆ ئەو کات زۆر نامۆ بوون. وەك:
"ئاماژە کردن بە رووداوی کوڕێکی جوانی 10 ساڵە بەناوی پێلاگیوس کە نەیهێشتووە وەك مەسیحییەك لەلایەن خەلیفەی موسوڵمان "عەبدولرەحمان"ی سێهەمەوە دەستدرێژی سیکسی پێبکرێ و بەو هۆیەخۆی کوشتبێت."
یا:
"ئاماژە بە کەسێك بەناوی کالیماشوس کراوە کە تەنانەت لە لاشەی مردووش خۆش نەبووە و دەستدرێژی سیکسی پێ کردوون".
نووسراوەی کلاسیکیشی بووە وەك: ئابراهام و پاپهۆتیوس "*Abraham* und *Paphnutius*" کە لەوێدا باس لەسەر هاتوچووی فەقێ مەسیحییەکان و کەسایتییە ئایینییەکان بۆ قەحبەخانە دەکات.

لەهێنندێك لە شیعرەكان و دراماكانیدا باس لەسەر هەڵسوكەوت و بارودۆخی ژیان لە سەردەمی پاشاكانی ئۆتۆی یەكەم و دووهەم و هەروەها كلیسا و فەقێ مەسیحییەكان دەكات كە لە هیچ كتێبیكی مێژوویيدا باسی لێ نەكراوە. بەداخەوە ئەوكات نووسراوەكانی لەبیرچوونەوە و نیزیكەی پێنج سەدە دواتر و لەساڵی 1501ی زایینی لەلایەن كەسێك بەناوی "كۆنراد كێلتێس"ەوە زیندوو كرانەوە.

هەموو نووسراوەكانی لەلاتینەوە بۆ ئاڵمانی وەرگێردراونەوە. مرۆڤ هەست بەوە دەكات كەژنێكی ئایینی لە سەردەمێكی ئاڵۆزی ئەوكات دەبێ بەو بۆچوونانەیەوە زۆر بە تەنیا بووبێ كە تەنانەت بۆ سەردەمی ڕێنسانسیش شتێكی پێشكەوتوو بووە.

لەناوەڕاستی سەدەی نۆزدەدا كەسێك بەناوی "یۆزێف ئاشباخ" پەردە لەسەر زۆربەی نووسراوەكانی رۆزویتا هەڵدەگرێ و بۆی روون دەبێتەوە كە بەشێكی زۆری ئەو نووسراوانە بەتایبەت ئەوانەی وا لەسەر شا ئۆتۆ و فەقێ مەسیحییەكان و كلیسای ئەوكات نووسراون بەپێی شێوەی نووسینەكان دەبێ لەمێشكی پیاوەوە سەرچاوەی گرتبێ و جیاوازی لەگەڵ شێوەی نووسراوەكانیتری رۆزویتا هەیە. دواتر روون دەبێتەوە كە لە ساڵی 1490 بەولاوە هەر هەمان "كۆنراد كێلتێس" كە لەسەرەوە باسمان كرد، ئەو نووسراوانەی نووسیوە و بەناوی رۆزویتا بڵاوی كردوونەتەوە.

كەری زێڕین:

كەری زێڕین كارێكی كلاسیكی ئەدەبییە كە گوایە دەبێ لە ساڵی 400 دوای زایین نووسرابێ. ناوەڕۆكی كتێبەكە زۆر سەیرە و باس وگێڕاوە و ڕەوایەتی جادوو و سیحر و بەگشتی چیرۆكێكی خەیاڵییە. بەڵام كاتێك مرۆڤ بەوردی سەیری ئەو نووسراوەیە دەكات شتی وای بەرچاو دێت كە لەگەڵ ئەو كاتەی كە دەبێ نووسرابێت، شێوەی نووسینەكان و ناوەڕۆكی تەوەرەكان، یەك ناخوێننەوە. بۆ وێنە رەوایەتێكی ئەفریقایی تێدا گونجاندراوە كە بۆ ئەو كات هیچ جێی باوەڕ نییە. یا باس لەسەر ژنی جادووگەر و سووتاندنیان دەكرێ، كە ئەو كردەوە ناشایستە لە سەدەی 14 بەولاوە بەڕێوەچووە و لەلایەن ئایینیەكانەوە ئەو ژنانەی كە تەنیا بەرگرییان لەمافی خۆیان كردوە و دەنگیان بەرزكردۆتەوە، بەناوی سێحرباز یاخود ژنی جادووگەر سووتاندویانن!

یەك لە بەنێوبانگترین ساختەکارییەکانی دنیای کاتۆلیك بەڵگەیەکە بە زمانی لاتین کە گۆیا دەبێ چوارسە دساڵ دوای زایین لە رۆم نووسرابێ. ناوەڕۆکی ئەو بەڵگەیە کە ستراتێژی نوێی کلیسای کاتۆلیکەکان بووە بۆ درێژەدان بە ژیانیان، ئیزنی بەفەرمی ناسینی واتیکانە و لە لایەن "قەیسەر کۆنستانتین"ەوە مۆرکراوە. دوای لێکۆڵینەوە لەسەر ئەو بەڵگەیە روون دەبێتەوە کە دەبێ ئەو نووسراوەیە 800 ساڵ دوای زایین لە لایەن سکرێتری پاپای کاتی (پیکۆ لۆمینی) بەناوی "والا لۆرێنچۆ"وە نووسرابێ. روونبوونەوەی راستنەبوونی ئەو بەڵگەیە لە ساڵی 1056 بووە هۆی جیابوونەوە و دوو بەش بوونی کلیسا لە رۆم.(لاپەڕەی 142، Illig 1996)

نموونەیەکیتر لەو ساختەکارییانە، بەشی 33ی کتێبی *Monumenta Germaniae Historica* یە، کە کەسێك بەناوی "نیمیتس" ساڵی 1991، نووسیویە و سەفەری پاپای لە فەرانسەوە بۆ ناوچەکانی "لامباردای باکووری ئیتالیا" لە ساڵی 1132دا نیشان داوە. لە 80 برووسکەی کە گۆیا لەو سەفەرەدا لەخۆی بەجێهێشتوە، تەنیا 3یان رێکەوتیان لەسەر نووسراوە و بەتایبەت یەکەم برووسکە کە دەبێ زۆر گرنگ و بروسکەی سەرەکی بووبێ، کەچی ئەویش رێکەوتیی لەسەر نییە. بەو هۆیە هەموو 77 بروسکەکەکانی تر پوچەڵ دەبنەوە و بایەخی مێژوییان نامێنێ. بەڵام لەوانەش گرنگتر ناوەڕۆکی برووسکەکانە کە گۆیا دەبێ لە ساڵی 1132دا نووسرابن. سەرەڕای هەموو هەڵە و پەڵەکان و ناوەڕۆکی بابەتەکە کە هیچی بۆ مرۆڤ لەباری مێژووییەوە پێ نییە، بە زانستی ئەمڕۆی ئێمە زۆر بەساکاری دەکرێ بسلمێندرێ کە ئەو برووسکانە دەبێ زۆر دواتر نووسرابن. ئەو لە لاپەڕەی 31دا بەهۆی دژ و پێچەوانەبوونی نووسراوەکان ئاماژەی بە پرۆژەی لەناوبردن و دەستێوەردانی بەڵگەمێژووییەکان لە سەرەتاکانی سەدەی پازدەوە لەلایەن واتیکانەوە کردوە. بە شێوەیەک کە مرۆڤ مێژووی داهاتووی بەپێچەوانە و گۆڕانکارییەوە پێ بناسرێ.

له مێژووی ئوورووپادا که باس لەسەر رەگەزی "ژرمەن یان گێرمان" دەکرێ، بە ڕاشکاوی وەك نەتەوەیەکی وەحشی و دڕەندە و بەربەر لەکتێبە مێژووییەکاندا باسی لێ دەکرێ. دوای لێکۆڵینەوە لەسەر ئەو بۆچوونە سەبارەت بە وەحشی بوونی گێرمانەکان روون دەبێتەوە کەبەهۆی بەپیت و بەرەکەتبوونی ئەو ناوچەیە، بۆ داگیرکردنی لە لایەن رۆمییەکان و شەڕی پەیتا پەیتای نێوان رۆمییەکان و گێرمانەکان و دیارە پشتگری کلیسا لەرۆمییەکان، ئەو ناوەیان وەک تاوان بۆ دۆزیونەتەوە تا لەبەرچاوی خەڵکییان بخەن و کوشتنیان بە رەوا بزانن. بۆ نەتەوەیەکی کە ئەو هەموو ئەدیب و هونەرمەند و فەیلەسووف و ... لێ هەڵکەوتووە، دەبێ کارلێکەری ئایین چەند لەسەر خەڵکی زۆر بووبێ کە تەنانەت زۆربەی مێژوو نووسانی ئەو کات بەهەڵە دانیان پێناوە. دیارە بۆ ئێمەی نەتەوەی کورد ئەو چەشن هەڵبەست و تاوانانە زۆر نائاشنا نییە و بەدرێژایی مێژووی خۆمان دەیان نموونەمان هەیە کە لەلایەن نەیارانی نەتەوەکەمانەوە بۆمان هەڵبەستراوە. ئەوەش یەك لە گەورەترین چەکەکانی ئەوکات و تەنانەت ئەوڕۆشە، کەبۆ ناحەزکردنی نەتەوەیەك یاخود کەسێکی ناوداری نێو کۆمەڵگا، قسە و باس و تاوانیان بۆ هەڵبەستن.

کتێبی ئینجیل کەی نووسراوە؟

هەر وەك بۆ پسپۆران و کۆنەناسان و تەنانەت بۆ خودی ئایینیەکانیش روونە، پێنج کتێبی تەورات هەزارساڵ دوای موسا نووسراون. بەشێوەیەکی خەیاڵی و فانتازی دوای هەزارساڵ ئەو کتێبانەیان بەموسا لکێندراوە کە هیچ فڕێکی بەوەوە نییە. دواتر سێ سەد ساڵ پێش زایین، 72 جوولەکەی پسپۆر ئەو کتێبانەیەن وەرگێڕاوەتە سەر زمانی یۆنانی. لەسەر نووسین و رێکەوتی بڵاوکردنەوەی ئینجیل، نووسراوە و گێڕاوەی بێ بەڵگە و نەسەلمێندراو زۆرن، بەڵام ئەوەی بۆ زانایان و شوێنەوارناسان روونە بۆ یەکەم جار لە سەدەی 12 بەولاوە دەبێ ئەو کتێبە لە لایەن مەسیحییەکانەوە بەهۆی بەربەرەکانی و سەلماندنی ئایینەکەیان لەبەرامبەر جوولەکەکان و موسوڵمانەکان کە هەردووکیان بە

کتێبەکانی تەورات و قورئان تەیار بوون، نووسرابێ. ئەو کات جوولەکەکان کتێبی خۆیان هەبوو و موسوڵمانەکانیش تازە قورئانیان نووسیبووە و قاویان دابوو کەئیسلام تەنیا ئایینی سەرەکییە و تەنیا یەهودی و مەسیحی و زابێرەکان کە لە ناوچەی یەمەنی ئەمڕۆ دەژیان بەدیندار دەناسرێن و ئەوانیتر هەر هەموویان بێ دین و دوژمنن. بۆ رازیکردنی لاینگرەکانیان لەباری دەروونیشەوە ئەگەر بووبێ، دەبوو مەسیحیەکان لە بەرامبەر ئەو دوو بۆچوونە ئایینیە، کتێبێکی ئایینییان هەبێ و ئەوە بوە هۆی نووسینی ئینجیل لە سەدەی 12بەولاوە. زۆربەی ناوەڕۆکی ئەو کتێبە ئایینییە گێڕاوە و چیرۆکی خەیاڵین کە زۆر پێشتر لە کتێبە کلاسیکییەکان و لەلایەن ئەدیبانی ترەوە بڵاوکرابوونەوە. بۆ وێنە زۆربەی کارەکانی *Alexanderroman* (356 تا 323 پێش زایین) کە لە ئیسلەندەوە تا ئەندۆنێزیا ناوبانگی دەرکردبوو، لەئینجیلدا دووپات کراونەوە. بەشێکی زۆریش لەچیرۆکە خەیاڵییەکان و گێڕاوەکان لەتەوراتەوەوەرگیراون کەئەو رەوایەت و چیرۆکە خەیاڵییانە تەنانەت لە قورئانیشدا دەقاودەق هەر هاتوونەتەوە.

رێکەوتی پێکهاتنی ئایینی ئیسلام

وەك "ئووەتۆپەر" لەکتێبی "مەزنترین چالاکی مێژووی دروستکراوی ئورووپا"دا باسی لێوە کردووە، تەنانەت لەسەر رێکەوتی پێکهاتنی ئایینی ئیسلام کە گویا 632-622ی دوای زایین بووە، بەڵگەیەکی سەلماو بوونی نییە. "ئووە تۆپەر" لەو کتێبەدا دەڵێ:

" تاریخی پێکهاتنی ئایینی ئیسلام ناتوانی لەدوای632-622ی زایین بووبێ. بۆ ڕاگەیاندنی ئایینێکی کە لانی کەم 150 ساڵ دەبێ بانگەوازی بۆ کرابێ، نابێ و ناکرێ ئاوا بەگورجی خۆی بڵاوکردبێتەوەو. بۆ سەلماندنی ئەو بۆچوونە لەدوو بەڵگەکەڵك وەردەگرم. یەکەم لە ناوچەی بەربەر و دووهەم ئێران. لەهەردووکیاندا دەبینین کە پێش سەدەی 10 باس لەسەر ئیسلام هەر نەکراوە. لەوڵاتی بەربەر یا وڵاتی "Imasiren " (خەڵکێك بوون وەك عەرەب و فارس و یونانی و رۆمی ... [لەزمان "ابن

خەلدوون"ەوە دەگێڕدرێتەوە])، تا 1059ی دوای زایین، واتە کوتاییەکانی ئیمپراتۆری ڕۆمی بیزانسی تاکوو "بورغواطە" "Barghwata"، کە دەکەوێتە باکووری مەراکێش، دەکرێ ئایینی ئەو نەتەوەیە وەك پێش مێژوویەك بۆ ئایینی ئیسلام هەژمار بکرێ و لە قۆناخە بەراییەکاندا شتێکی تێکەڵاو لەگەڵ ئایینی جوولەکە و ئایینی بیزانسەکان بووە کە دواتر بە ئاشکرایی لەوانیش جیاواز دەبێتەوە و ئەو شتەی لێدەرهاتووە کە ئەمڕۆ بەناوی ئیسلام دەیناسین. کتێبی ئەو ئایینە بە زمانی بەربەر نووسرابوو. ئەوکات زمانی عەرەبی لە ناویاندا نەناسراو بووە. ئەگەر مێژوونووس "ابن خەلدوون" بۆخۆی ئەو مێژووەی نەنووسیبا، رەنگە باوەڕکردن بەوە زۆر دژوار دەبوو.

دووەم بەڵگە "*Rolandslied*"ە کە لەنێوان ساڵەکانی 1075 و 1110 نووسراوە و کاری ئەدەبی و هۆنراوەیی شاعیرێکی فەرانسەوی بەناوی "Turold، 1096" (تۆڕۆلد)ە و دەگەڕێتەوە بۆ کاتی داگیرکردنی باشووری ئیسپانیا بەدەستی مەسیحییەکان. بۆچوونی ئەو کتێبە ئەدەبییە لەسەر ئایینی ئیسلام جیاوازیی هەیە لەگەڵ ئەو شتەی ئەمڕۆ دەیناسین. لەو کتێبەدا سێ ناوی خودا لەسەر ئایینی ئیسلام هاتووە:

1. محەمەد کەبەناویپێکهێنەری ئەو ئایینەهاتووە.
2. Apollin ئاپۆلین، کە رووحێکی شەیتانییە، و
3. "Tervagant" تێرواگانت، کە ئەوڕۆ زۆر نەناسراوە و یەك لەخودا لێرەوارەکانی نەتەوەی بەربەر بووە. ئەو خودایە ژن بووە و خەڵکانی باکووری ئەفریقاش باوەڕیان پێی بووە.

لە ئێران، سەلماندنی ئەو بۆچوونە کە ئیسلام زۆر دواتر لە زایین ناسێندراوە، چەسپاوترە. ساڵی 999 تا 1003 دەتوانرێ بۆ ناسینی ئیسلام ناوبنرێ ئەو کاتەی محەمەدی غەزنەوی بۆ ئایین قاو دەدا و سکەی خۆی لێداوە. ئەو کاتەی کارە ئەدەبییەکەی فردۆسی، "شاهنامە" بەناوبانگ بوو و لەوێدا سنووری لە باکوور بەناوی تووران و لە رۆژئاوا وەك وڵات و ئیمپراتۆری تورە و تاریکی ناو دەبردرێ. بەڵام

ئەوکات لە ئێران جێگای ڕۆشنایی و تەنیا کولتوری ڕاستیی "ئاگر" واتە زەردەشت ناسراو بووە. کۆنترین نووسراوەی مێژوویی ئیسلامی لە ئێران بەزمانی عەرەبی کووفییە وەی ساڵی 955ی دوای زایینە، لە کاتێکدا مێژووی ئیسلام دەڵێ کە داگیرکردنی ئێران لە ساڵی 660ی دوای زایین کوتایی پێهاتووە. بەپێی دوزراوەکانی شوێنەوارناسیی ئەو بۆچوونە زۆر لاواز دەنوێنێ. ئەو ئێرانیانەی لە دەست هێرشی عەرەبەکان بۆ ناوچەی بۆمبەیی هیندوستان رایان کردوە و بەناوی "Zoroastrier" ناسڕاون ولایەنگری زەردەشت بوون، لە کتێبەمێژووییەکانیاندا نووسیویانە کە ئەو رووداوە نیزیکەی ساڵەکانی 1000دوای زایین قەوماوە."

چۆنیەتی پێکهاتنی ئایین

زانایان لەسەر ئەو باوەڕەن کە خۆناسین و وشیاربوونەوەی مرۆڤ سەبارەت بە پرسیاری وەك: "لە کوێوە هاتووین؟"، "چارەنووسمان چی لێ دێ؟" و بەتایبەت "مردن"، یەك لە پێداویستییەکانی گرنگی پیکهاتنی ئایینە. هەر بەو هۆیەوە و لەو پەیوەندییەدا پرسیارو وەڵامی سەبارەت بە "وشیاربوونی مرۆڤ چییە؟"، "کەنگێ مرۆڤ وشیاربۆتەوە؟"، "وشیاربوونەوە چ باشییەکی بۆ ژیان و گەشەسەندن هەیە؟" و "تایبەتمەندی و مانای وشیاری چییە؟"، زۆر گرنگن.

کەنگێ و لە چ کاتێکەوە مرۆڤ وشیار بۆتەوە و توانیویە پرسیار بکات، ئەستەم دەکرێ راستەوخۆ وەڵام بدرێتەوە و یاخود بسلمێندرێ. تاقیکارییەکان ئەو زانیارییەمان دەدەنە دەست کە وشیار بوون تەنیا بۆ مرۆڤ نییە و چەند لە ئاژەڵەکانیش بە شێوەی ڕێژەیی ئەو لێهاتوویيەیان هەیە. کە وابوو دێینە سەر ئەو باوەڕە کە مرۆڤی زۆر کۆنیش دەبێ پێش ئەوەی خاوەنی کەلتوور و فەرهەنگ بێ، ئەو لێهاتوویيەی بووبێت. لەو پەیوەندییەدا تاقیکاری ساڵی 1970 لە لایەن "گۆردۆن گالووپ" (1901 ، 1984) بەم شێوەیە بوو:

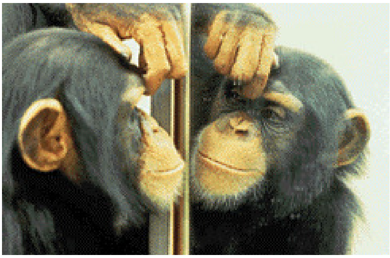

خاڵێکی ڕەش لە نێوچاوانی چەند ئاژەڵ دیاری دەکات و بە نۆبە هەرکام لە ئاژەڵەکان لە بەرانبەر ئاوێنەیەك دا دادەنێت. بەو تاقیکارییە دەیویست بزانێ کە ئایا ئاژەڵەکان وشیاری و لێهاتوویی ئەوەیان هەیە کە خۆیان لە ئاوێنەکەدا بناسنەوە و هەوڵی لابردنی خاڵە ڕەشەکە لە سەر نێوچاوانیان

بدەن یاخود لانیکەم دەستی بۆ بەرن؟ ئەو تاقیکارییە تەنیا لە لایەن "شەمپانزە" و "ئۆران ئۆتان"وە سەرکەوتوو بوو. بەڵام بۆ وێنە "گوریلا" کە زۆربەی زانایان پێیان وابوو دەتوانێ لەژێر ئەو تاقیکارییە سەرکەوتوو بێتە دەرێ، نەیتوانی و ئەو لێهاتوییەی نەبوو!

ئەو پرسیارەی کە بۆچی بە گشتی وشیاریی بۆ گەشەسەندن بەسوودە، لە لایەن پرۆفیسۆر"ئاندریڤ ویتن"وە وەڵام دراوەتەوە. "ئاندریڤ ویتن" چاوەدێریی چەند گرووپ ئاژەڵ بە بافتی کۆمەڵایەتی ئاڵوزەوە دەکات و دیاردەیەکی بۆ روون دەبێتەوە کە ناوی "فریودانی تاکتیکی" لی دەنێت. یەك لەو چاوەدێرییانە کە لە ناوچەیەکی باشووری ئافریقا بەڕێوەچووە، بەم شێوەیە بووە:

رۆژێك بێچووە مەیموونێك سەرنج دەداتە سەر چەشنە مەیموونێکی تر بە ناوی "پاویان" کە وەك عەنتەر وایە و کلکێکی کورتی هەیە و خەریکی خواردنی خواردەمەنییەك بووە کە لەژێر زەوی شاردبویەوە. بۆ ئەوەی بێچوەکە بە بێ کێشە خواردەمەنییەکەی لێ بستێنێ و بۆخۆی بیخوا دەچێتە نیزیك مەیموونەکە و بە هەموو هێزی خۆی دەقیژێنێ. دایکی بێچووە مەیموونەکە بۆ پارێزگاری لە منداڵەکەی پەلاماری عەنتەرەکە دەدا و دووری دەخاتەوە. بێچوە مەیموونەکە لە ئاسوودەییدا بەردەبێتە خواردنی خواردەمەنییەکە. پرۆفیسۆر"ئاندریڤ ویتن" لە چاوەدێرییەکانیدا زیاتر لە 300 نموونە لەو چەشن هەڵسوکەوتانەی کۆ کردۆتەوە. بۆ فریودانی ئاژەڵێك لە لایەن ئاژەڵێکیترەوە دەبێ چەشنە لێهاتوویەکی هەبێ کە بتوانێ خۆی لە جێی ئەویتر دانێ و پێشبینی ئەوە بکات کە هەڵس و کەوتەکەی بە سوودی خۆی تەواو دەبێ. بۆ ئەو کارە وشیارییەکی زۆر پێویستە.

وشیاربوون تەنیا نیشاندەری پرۆسەکانی چۆنیەتی هەڵسوکەوتی مرۆڤ نییە، بەڵکوو هەست پێکردن و هاودەردی لەگەڵ مرۆڤەکانیتر لە بارودۆخێکی تایبەتدایە. زانایان دەڵێن هەست کردن، بیرکردنەوە و هەڵسوکەوتی گیانلەبەرێك دەکرێ بۆ زیندەوەرێکی تر بگوێزرێتەوە.

ئەوەش نەک تەنیا بۆ مرۆڤ، بەڵکوو بۆ زۆربەی ئاژەڵەکانیش هەر دروستە. وشیاریی نەتەنیا دەبێتە هۆی ئاڵوگۆڕی هەڵسوکەوت، بەڵکوو لە بارودۆخێکی تایبەتدا کارلێکەری لەسەر دڵنەرمی و دڵسۆزی و هاودەردی مرۆڤەکانیتریش دەبێت. یەك لە بیرەوەرییە ناخۆشەکان ئەوەیە کە مرۆڤ کەسێکی نیزیکی لە دەست بدات. وردە وردە هەستکردنی مرۆڤ بەوەی ڕۆژێك خۆیشی دەمرێ و لە نەهایەتدا چارەنووسی هەموو مرۆڤێك بەرەو ئەو ڕێگایە دەڕوا، لە ژیانیاندا مەزنترین کارلێکەرییان بووە کە ئەو گۆڕانکاری و بێ دەسەڵاتیەە بۆتە پێکهێنانی چیرۆکە خەیاڵییەکان و لە نەهایەتدا باوەڕ بە ئایین. ئەو بۆچوونە بە ساکاری بەهۆی دۆزراوەکان و هەڵکۆڵینەکانی ناوچە جۆراوجۆرەکانی زەوی دەسەلمێندرێت. لە سەردەمی زۆر زووەوە مرۆڤ مردووەکانی بە داب و نەریتەوە لە گۆڕ خستووە. دۆزراوەی ئەشکەوتی "شانیدەر" لە باکووری عیراق(کوردستان) دەگەڕێتەوە بۆ 60 هەزار ساڵ بەر لە ئێستا کە پیاوێك لە بەر دەرکەی ئەشکەوتەکە بە داب و نەریت و تەنانەت لەناو پەڕی گوڵدا بە خاك سپێردراوە. لەوەش کۆنتر دەگەڕێتەوە بۆ 100 هەزار ساڵ لەمەوبەر کە نێئاندرتالەکان مردووەکانی خۆیان ئەسپاردەی خاک کردووە.

لەسەر چۆنیەتیی پێکهاتنی ئایین Prof. Dr. VallabhbhaiJ.Patel, پرۆفیسۆر "ڤالئابهبهای" ئاوا دەنووسێ:

"بۆ تێگەیشتن لە ئایین، وشەی ئایین خۆی هیچ زانیارییەکمان ناداتە دەست. بۆ دیتنەوەی مانای ئایین سەیری وشەنامەی ئینگلیزی ئۆکسفۆردم کرد. لەوێدا لەسەر وشەی ئایین ئاوا هاتووە: "ئایین، سیستەمێکی باوەڕ و ستایشە، بۆ وێنە ئایینی ئیسلام و ئایینی مەسیح." دواتر نووسراوە: "بە فەرمی ناسینی هێزێکی تاک و لە مرۆڤ بەرزتر(خودا) کە کۆنترۆلی رۆحی و تایبەتمەندیی هەڵسوکەوتەکان دیاری دەکات."

ئەو شێوە ماناکردنەوەیە رەنگە بۆ بەشێك لە ئایینی کۆمەڵگاکانی سەر ئەم هەردە ڕاست بێت، بەڵام نەك بۆ هەموو جیهان. بۆ وێنە ئایینی

"بوودایی"، ئایینی "جین" و ئایینی "کنفوسیوس" مانای خودا ناناسن. تەنانەت لە ناو "هندوو"ەکانیش دا ناوی خودا پێویست نییە. بنەچەکی سەرەکی لێرەدا بەو شێوەیەیە: "ئەگەر تۆ ئەرکی سەر شانت بەجێ بێنی، ئیتر گرنگ نییە کە بە هەزاران خودا یا بە تاکە خودایەك باوەرت هەبێ، یا بە هیچ خودایەك باوەڕت نەبێ."

لە نیزیکەی 120 هەزار ساڵی مێژووی مرۆڤایەتی دا وشە و مانای خودا زۆر نوێیە. هەنگاو بە هەنگاو دەگەڕێینەوە بۆ مێژووی کۆن.

لە سەدەمی پێشوو و ئەو دەمەی ئایینە گەورەکان پێکهاتبوون، دەبینین کە مرۆڤ بە پێی پێویست ویستویە کات و ڕێکەوتی پێکهاتن و دروستکردنی جیهان دیاری بکات. کەم و زۆر لە هەموو ئایینەکاندا پێش هەمووشت هەوڵی شی کردنەوەی ڕێکەوت و چۆنیەتی پێکهاتنیان دراوە و تەنانەت نووسراوە کە چ کاتێك سەروەری ئەم هەردە بە مرۆڤ ئەسپێردراوە. لە هەندێك نووسراوە کۆنەکاندا هاتووە کە ئەو پێکهاتنە 4004 ساڵ پێش زایین بووە و برێکیش پێیانوایە کە ئەو کارە زۆر دواتر بەڕێوەچووە. لە هیندوستان لەسەر ئەو باوەڕەن کە جیهان بەشێکە لە ڕەوتی پێکهاتن، نە سەرەتای هەیە و نە کۆتایی. لە ئەدەبیاتی ئایینی هیندووەکاندا هاتووە کە لەو کاتەوە کە باوەڕ بە "براهما" (بۆتێکی سەرەکی و گرنگی هیندووەکان) هاتۆتەگۆڕێ، تەنیا یەك ڕۆژ، 4 ملیارد و 32 ملیۆن ساڵ درێژەی بووە! ئەوڕۆ کە بە سەردەمی ئاسن دەناسرێت، 30101 ساڵ بەر لە زایین دەستپێکردووە. جا خۆتان لێکی دەنەوە بە بۆچوونی هیندووەکان تەمەنی جیهان دەبێ چەندە پیر بێ!

لە باری کاتەوە برێکیتر دەگەڕێینەوە دواوە. لە سەردەمی زۆر زووی مرۆڤایەتیدا، مرۆڤ هیچ ئینترەسەیەکی بۆ ڕێکەوت و کاتی پێکهاتنی جیهان نەبووە. ئەوان ئەوکات کێشەی تریان هەبوو. لە ڕاستیدا مرۆڤی ساکاری ئەوکات گیانلەبەرێکی سەیر بووە. وەکوو هەموو ئاژەڵەکانیتر لەسەر ئەم هەردە خواردەمەنی خواردووە، ئاوی خواردۆتەوە و خەوتووە. هەر وەك هەموو ئاژەڵەکانیتر کاتی سەرما پێخۆشبووە خۆی

گەرم بکاتەوە و کاتی گەرما لە جێی فێنک گەڕاوە. بەڵام بە هۆی لێهاتوویی وشیارییەوە، جیاوازییەکی کە بە هەڵسەنگاندن لەگەڵ ئاژەڵەکانیتر دا بوویەتی ئەوە بووە کە بۆ هەموو شتێك پرسیاری دارشتووە. لەوانەیە وشەی "بۆچی" یەك لە هەولین وشەکان بووبێت کە کەڵکی لێ وەرگرتووە و بەردەوام درێژەی بەو کارە داوە. لە بەیانییەوە تا ئێواری هەر پرسیاری دارشتووە. "بۆچی هەتاو بە رۆژ دیارە و بە شەو نا؟ شەوانە هەتاو چی لێ دێ؟ بۆچی مانگ جارجارە باریکە کەمانێکە و جارجارە خڕ؟ با و بۆران چییان لێ بەسەردێ کاتێك بای نایە؟ و لە نەهایەتدا کێ ئەو هەموو شتەی دروست کردووە؟" لە هەموو ئەوانە گرنگتر مرۆڤ تەنیا پرسیاری دانەڕشتووە، بەڵکوو هەوڵی دۆزینەوەی وەڵام بۆ پرسیارەکانیشی داوە. لێرەوە و لەو قۆناغەوە کێشەکان هاتوونەتە گۆڕێ.

پرسیار دارشتن خۆی کێشەیەکە و وەڵامدانەوەش کێشەیەکی گەورەتر. پرسیار کردن ساکارە وهەمووکەس دەتوانێ بپرسێ: "مەوز بۆ خوارە؟ بۆچی ئەستێرەکان چاو دەتروکێنن؟ دوای مردن ئێمە چیمان لی بەسەر دێ؟" بەڵام هەموو کەس ناتوانێ و لە توانایی دا نییە، وەڵامی پرسیارەکان بە دروستی و لە ڕێگای لۆژیکییەوە بداتەوە! مرۆڤی ساکار و نەزانی ئەوکات لە پرسیاردارشتندا زۆر ئازا بوون، بەڵام لە وەڵامدانەوە دا زۆر وردبین و جیددی نەبوون. هەر وەك مرۆڤی ئەوڕۆیی بۆ ئەو کارە فانتازی و خەیاڵاتی خۆیان بۆ وەڵامدانەوەی پرسیارەکان بەکارهێناوە! ئەگەر وەڵامی پرسیارێکیان نەزانیبایە، شتێکیان بۆ دادەتاشی و دەیانگوت ئەوە وەڵامی پرسیارەکەیە (ئەگەرچی تەنانەت ئەوڕۆش ئەو هەڵسوکەوتە بەتایبەت لە پەیوەندی ئاییندا گۆڕانکارییەکی وای بەسەردا نەهاتووە!)

دەیهێنینە بارچاوی خۆمان کە ئەو کات "ڕاوچی و کۆوەکەر" لە ئەشکەوتێکی "سەردەمی بەرد" بە شێوەی کۆمەڵ ژیاون. مرۆڤە پیرەکان کە بە هۆی پیریی ئیتر نەیانتوانیوە بۆ ڕاو بچن، تەواوی رۆژ لە

ئەشکەوتەکەدا بە تەنیا بوون و کاتێکی زۆریان بۆ بیرکردنەوە و دروستکردنی چیرۆکی خەیاڵی بووە و بەو هۆیە بە پێی سەردەم بوونەتە چیرۆك بێژی کۆمەڵەکەیان. کاتێك لە وەرزی سەرمادا لە دەوری ئاگر کۆبوونەتەوە و باس و خواستیان لەسەر پرسیارەکان لە مرقە پیرەکان کردووە، بۆ وێنە: "بۆچی هەتاو بە ڕۆژ دێت و شەوانە خۆی دەشارێتەوە؟" پیرەکانی کۆمەڵ وەڵامیان داوەتەوە :

"ئاخ کوڕی خۆم، وەڵامی ئەو پرسیارە زۆر ساکارە. هەتاو لە ئاسمان چەرخێکی ئاگرینە. ڕۆحی هەتاو سواری دەبی و لەو سەرەوە سەیری ئیمە دەکات. ڕۆحەکە شەوانە چەرخەکەی دەشارێتەوە و خۆی دەخەوێ. لەوانەیە ئەگەر جارێك ئیتر حەوسەڵەی لەسەر نەبی یاخود تووڕە بێ، سواری چەرخەکەی نەبێ، هەتاو هەڵنایە و ئێمە لە تاریکیدا دەمێنینەوە. ئەوە خۆ زۆر روونە کوڕی خۆم".

"ئەی هاوار، ئەی هاوار" ئەوانیتر گوتیان. "ئەگەر ڕۆژ هەڵنەیە ئیمە چلۆن بچین بۆ ڕاو؟ لە برسانە دەمرین!".

"همم، ئەرێ، وایە" چیرۆك بێژ گوتی. "ڕاستیەکەی منیش نازانم. بەڵام ئیمە دەتوانین کارێك بکەین کە ڕۆحی هەتاو بێ حەوسەلە یا تووڕە نەبێ."

"چی دەتوانین بکەین؟" کۆمەڵەکە پرسیاریان کرد.

"زۆر ساکارە. سەرلە بەیانی، ئەوکاتەی ڕۆژ دەیهەوێ بێتە دەرێ، هەمووومان دەچینە سەر لووتکەی شاخە بەرزەکە، کە لەوێوە ئێمە بە ڕۆژ زۆر نزیك دەبینەوە، سروودێکی بەسەردا هەڵ دەڵێین. من دڵنیام پێی خۆش دەبێ و ورەی بەرز دەبێتەوە و حەوسەلەی دەبێ هەموو ڕۆژێك بێتە دەرێ!

"چی؟ بەیانان زوو بەو سەرمایە وەسەر شاخ کەوین؟ ئەوە زۆر ناخۆشە! بەڵام هیچ ڕێگایەکیترمان بۆ نامێنێتەوە" هەر بەو شێوەیەی پیاوی پیری

کۆمەڵ گوتی، زۆر بە چالاکی لەمەبەولاوە هەموو رۆژێك دەچوونە سەر شاخی و سروودیان بەسەر رۆحی هەتاودا هەڵدەگوت.

بەڵام ئەگەر هەتاو رۆحی هەبێ و پێیخۆش بێ بەسەریدا هەڵبگوترێ، دەبێ "مانگ" یش رۆحی هەبێ. دیارە ئەویش پێخۆش دەبێ بەسەریدا هەڵ بڵێین. ئەوە بووە هۆی ئەوی رۆحی مانگیش سروودی بەسەردا هەڵدەگوترا. ئەدی ئەستێرە بچووکەکان؟ خۆ دەبێ ئەوانیش رۆحیان هەبێ. رەنگە رۆحی ئەوان بە گەورەیی رۆحی هەتاو و مانگ نەبێ، بەڵام ... .

بەو شێوەیە ژمارەی رۆحەکان زۆر و زۆرتر دەبوونەوە. رۆحی تووڕەی هەورە تریشقە و رۆحی باوبۆرانیش هاتنە گۆڕێ. ڕووبارەکان، لێرەوارەکان و ... . کە وابوو ستایش و پێدا هەڵگوتنی سروشت هەوەڵین ریگا خۆشکەر بووە بۆ پێکهێنانی ئایین.

بە تێپەڕبوونی زەمان ژمارەی مرۆڤ لەم جیهانە زۆر و زۆرتر بۆتەوە و دیارە ژمارەی رۆحەکانیش بەرەو زۆریی چوون. رۆژێك لەرۆژان چیرۆکبێژ کوتوپڕ گوتوویەتی: "ئەوە تەنیا رۆحی سروشتی نین کە بوونیان هەیە، بەڵکوو رۆحی تریش هەن"

"چی؟ رۆحی تریش هەن؟" بەشدارانی کۆمەڵ پرسیاریان کرد. چونکە لەڕاستیدا ئەوان رۆحیان خۆش نەدەویست و تەنانەت شەوانە کە وڵات تاریك دەبوو، خۆیان بە بەختەوەر نەدەزانی و هەمیشە ترسێکیان لە دڵ دا هەبوو.

"بەڵێ. بەڵی. رۆحی تریش بوونیان هەیە" چیرۆك بێژ گوتی.

"ئەتۆ لە کوێوە دەزانی کە رۆحیتریش هەن؟"

"من زۆر بە باشی لەبیرمە ئەو کاتەی راوچی بووم، ڕەوە بەورێکی ددان تیژ هێرشیان کردە سەرمان و ئێمە نەماندەزانی چۆن خۆمان لە دەستیان

رزگار بکەین" ئەوکات رۆحی باب و باپیرانم بە سەبرا و لەبن گوێمدا پێیانگوتم : "بەسەر دارێك دا هەڵروسکێ و بە بێ دەنگ لەوێ دانیشە" بەهۆی رۆحی بنەماڵەکەم ئێمە رزگار بوین."

رۆحی هەتاو لەسەر هەتاو دەژی و هی مانگ لەسەر مانگ، ئەدی باشە رۆحی بنەماڵە دەبێ لە کوێ بژی؟ خەڵکی پرسیاریان لێ کرد.

رۆحی بنەماڵەی ئێمە لە لەشی بۆقێکدا دەژی. دیارە بۆقی وا ئاسایی کە لێرە دەیبینین نا، بەڵکوو بە قەرا تەپۆڵکێك گەورەیە. چاوێکی گەورەی لە ناوچاوانی هەیە و شاخێکی گەورەی زێریشی لەسەر سەرە. کاتی هێرشەکە من خۆم بە چاوەکانی خۆم ئەوەم بینی!"

بەشدارانی کۆمەڵەکە سەری خۆیان ڕادەوەشاند و دەیانگوت: "ئێمە بۆقی وامان تا ئەمرۆ نەبینیوە."

"سروشتییە کە نەتاندیوە" چیرۆك بێژ زۆر لەسەرخۆ گوتی. "بەڵام بە بڕوای من زۆر گرنگە هەرکام لە ئێوە لای بەردتاش بە دروستکردنی بدەن بۆئەوەی ئێوەش بیبینن."

بەشدارانی کۆمەڵەکە گوتیان: "کاتێك ئەو رۆحی بنەماڵەیی هەیەو ئەو رۆحە ئاگای لێی دەبێ، وادیارە ئێمەش هەموو دەبێ ئەو رۆحەمان هەبێ بۆ ئەوەی لە کاتی تەنگانەدا ئاگادارمان بن". لێرە بەولاوە هەرکام لە بەشداران بۆ ئاگاداری لە خۆیان "بوت"یان لە بەرد و دار و ... دروست کرد. لە کاتێکی زۆر کورتدا بە پێی فانتازی مرۆڤ وەك لەهەموو ئایینەکاندا دەبینین، هەزاران چەشن بوت دروستکران. بوت وەك فیلی مامووت، گورگ و دواتریش وەك ئاسکەکێوییەکی زێڕین. بوتی وا ساز دەکرا کە مرۆڤ هیچکات نەیبینیبوو. لەوە بەولاوە مرۆڤ لە پەنا ستایشی سروشت، دەستیکرد بە پەرەستینی بووتەکانیش. بەو شێوەیە بووت پەرەستی لە دایك بوو. خەڵکی کە باوەڕیان بە بووت پەیداکردبوو، پێیانوابوو بە ستایشکردنی ئەو بووتانە نەتەنیا لە بەرانبەر چەڵەمەکانی ژیاندا دەیانپارێزێ، بەڵکوو کاری توورەشی بۆ لەناوبردنی دوژمنان لە

دەست دێ. کە وابوو ئەو کەسەی ناخۆشی و شەڕی لەگەڵ دراوسێکەیدا هەبوو داوای لە بوتەکەی دەکرد کە جیرانەکی بۆ بکووژێ یا زیانێکی پێ بگەیێنێت. بەڵام ئەوەشی دەزانی کە جیرانەکەش هەر وەك ئەو بوتی خۆی هەیە. ئەو مەترسییە بۆە هۆی ئەوی هەموو مرۆڤێک بۆ پارێزگاریکردن لە خۆی بوتی بچکۆلانەی دروست کرد و لە دەستیان دەکرد یاخود بە ملیانەوە هەڵیانواسی، کە دواتر بە ناوی "تەلیسم" مەنشوور بوو و تەنانەت تا ئەوڕۆش ئەو کارە هەر ماوە و بە شێوەی خاچ و ... لە مل یا دەستیانی دەکەن.

خەڵکی لەسەر ئەو باوەڕە بوون کە بە یارمەتیی "تەلیسم" و بە بانگ کردنی رۆح بە دەنگی بەرز بە شێوەیەکی جادوویی کارلێکەری لەسەر مرۆڤەکانیتردا دەبێت. کاتێك ئەو باوەڕە خۆی بڵاو کردەوە زۆربەی بەشدارانی کۆمەڵ کاتی خۆیان بە سیحر و جادوو و ... ماندوو دەکرد. بەو شێوەیە بنکەی جادوو و سیحر پێکهاتن و پەرەیان پێ درا. لێرە بەولاوە بە ڕاشکاوی دوژمن بۆ مرۆڤ پەیدا بوو. بەو هۆیە هەموو کەس مەترسی تێدا پێکهاتبوو کە نەکا رۆحی تووڕەی ئەوانیتر زیانیان پێ بگەیێنێ. هەر کات کەسێک نەخۆش دەکەوت پێیان وابوو کە ئەوە رۆحی دوژمنەکەیەتی کە دەیهەوی زیانی پی بگەیێنێ. تەنانەت ئەوڕۆش ئەو خوڕافاتە لە چەند لە گۆشەکانی ئەم جیهانە هەر بەردەوامە.

سیحربازە گەورەکان پێیان وابوو کە بنەڕەتی خراپی و تووڕەیی لە ژێر کۆنترۆڵی هێزی بوتەکاندایە. بەو هۆیەوە بە هێزێکی مەزنتریان بە خەڵکی ناساندن و ناوی خودایان لەسەر دانان. بەو شێوەیە ئایینی جۆراوجۆر کە چەندین خودایان هەبوو لە جیهاندا دروستکران. دواتر گەندەڵکاری بەڕێوەبەرانی ئایینەکان کە بۆ بەرژەوەندی خۆیان تەنانەت خۆیان بە خودا دەزانی، بووە هۆی لابردنی ناوی خودا لە ئایینەکەیاندا وەك ئایینی بوودایی.

به تێپەڕبوونی کات ژمارێکی زۆر ئایین پێکدەهاتن و هەروەها ژمارێکی زۆریش هەڵدەوەشانەوە. هەموو لایەنگرەکانیش ئایینی خۆیان بە بەرحەق و راستەقینەیە دادەنا.

مێژووی مرۆڤایەتی لە چەند قۆناغ پێکهاتووە. لە پێشدا سەردەمی ماجەراجویی "رووداو" کە کاتێکی زۆری خایاندووە. بەدوای ئەودا سەردەمی "باوەڕ"ەکان هاتۆتە مەیدان کە ئەوەش کاتێکی زۆری کێشاوە و ئەگەرچی چەشنەکانی، گۆڕانکارییان بەسەر دا هاتووە بەڵام تا ئەوڕۆش ماوەتەوە. هەروەك دەیبینین ئەو سەردەمەش لە زۆربەی وڵاتەکانی جیهان ورده ورده پەتەی دەکەوێتە سەر ئاو و سەردەمی بیر و باوەڕی لۆژیکی جێگای دەگرێتەوە. بە دۆزینەوە زانستییەکان سەبارەت بە چۆنیەتی پێکهاتنی جیهان و بۆچوونەکانی داروین لەسەر گەشەسەندن بە گشتی و چۆنیەتی پێکهاتنی گیانلەبەران، زۆربەی نهێنییەکانی ئەم جیهانە بۆ مرۆڤ روون بۆتەوە. ئیتر سەردەمی ئەوە نەماوە کە خەڵکی بە وەڵامی فانتازی و خەیاڵی هەڵبفریوێنن. زۆربەی مرۆڤ چاوەڕوانی وەڵامی بە بەڵگە و لۆژیکین.

تەواو